

18. Звіт з діяльності просвітнього товариства "Руска бесіда" за час від мая 1909 до грудня 1911 р. // Буковинський православний календар на рік 1912. - Чернівці, 1912. - С.1-30.

УДК 94(477.8)"1868/1939":061.23

Юлія Ключук

Культурно-освітня діяльність товариства «Просвіта» на Західній Україні у 1868 – 1939 рр.

У статті аналізується культурно-освітній аспект діяльності товариства «Просвіта» у 1868-1939 рр. Автор виокремлює конкретні складові цього напрямку роботи, як то: поширення освіти, піднесення культури, ліквідації не писемності українців; видання читанок і календарів, заснування бібліотек і читалень тощо. Встановлено, що наслідком культурно-освітньої діяльності товариства «Просвіта» було зростання політичної свідомості та згуртованості українського населення.

Ключові слова: товариство «Просвіта», культура, освіта, діяльність, Західна Україна.

Yulya Klyuchuk Cultural and educational activity of «Prosvita» in Western Ukraine in 1868 – 1939.

The article analyzes the cultural and educational aspect of the society «Prosvita» in 1868-1939. The author highlights the specific components of this direction of work, such as: the spread of education, the rise of culture, the elimination of non-Ukrainian language; the publication of readers and calendars, the establishment of libraries and readers, etc. It was established that the result of the cultural and educational activities of the «Prosvita» was the growth of political consciousness and cohesion of the Ukrainian population.

Key words: Society «Prosvita», culture, education, activity, Western Ukraine.

Постановка наукової проблеми та її значення. Історія українського народу багата різними проявами національної боротьби за свою державу, мову, віру тощо. У цій боротьбі чільне місце займає товариство «Просвіта», яке була чи не єдиною організацією свого часу із чіткими ідейними позиціями. Товариство «Просвіта» відіграло провідну роль у громадському і культурному житті Західної України. Нарховуючи у своїх рядах чималу кількість членів, товариство охоплювало своєю діяльністю як міста, так і села, відтак розгорнуло справді масовий рух за українізацію краю. Просвітяни активно займалися поширенням освіти, піднесенням культури, ліквідацією не писемності українського народу.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Проблему культурно-освітньої діяльності товариства «Просвіта», з моменту його створення (1868 р) до фактичної ліквідації (1939 р.), у різних її аспектах, вивчали: І. Зуляк, М. Філіпович, Б. Савчук, О. Коновець, Я. Поліщук, І. Скакальська, Г. Чернихівський, В. Чуприна та інші. Основний акцент у згаданих працях зроблений на просвітянські постаті та їхній безпосередній вплив на культурно освітні процеси у регіоні. Натомість, узагальненої праці у вітчизняній історіографії, яка б характеризувала діяльність товариства «Просвіта» в межах всієї Західної України немає, що і зумовлює науковий інтерес до вивчення цього аспекту просвітянської діяльності.

Мета статті встановлюються науковою тематикою і аналізуються виокремленням культурно-освітнього аспекту діяльності товариства «Просвіта» з 1868 – 1939 рр.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Товариство «Просвіта» має давню історію, ідея створення якого була викликана суспільно-політичними реаліями тогочасного суспільства. Пріоритетними завданнями новоствореної організації були наступні: поширення освіти; піднесення культури і добробуту українського народу шляхом ліквідації не писемності; видання і популяризація відомих читанок, календарів, творів класиків української літератури, журналу «Життя і знання»; заснування філіалів і читалень, бібліотек, хореографічних і драматичних гуртків, кас взаємодопомоги і ін. [1, арк. 3-14].

Діяльність товариства «Просвіта» регламентувалася Статутом, який був затверджений розпорядженням австрійського міністерства внутрішніх справ від 2 вересня 1868 р. за № 3491. Очільником товариства був професор академічної гімназії А. Вахнянин, а управлінський склад – Відділ – сформували викладачі гімназії О. Борковський, О. Огановський, Ю. Романчук, професор учительської семінарії О. Партицький, урядники М. Косак та К. Сушкевич, докторант права М. Михалюк, художник і письменник К. Устиянович [6, арк. 1 - 4].

Історія товариства знає декілька редакцій головного документу. Перша редакція Статуту визначала товариство «Просвіта» як науково-просвітницьку організацію, яка займається збиранням і видавництвом народних пісень, казок, переказів, «все, що уможливує вивчення народу, його історії; а також популярні твори з усіх галузей науки, які відповідали б поняттям народу та його потреб». Передбачалося, що мета товариства не лише в «постачанні народові духовної їжі взагалі», а в «просвіті його в національній свідомості». Важливо, що пріоритетним напрямком діяльності товариства «Просвіта» було книгодрукування. Свідченням цього стало видання за короткий термін 6 збірників «Зоря», 2 випуски календарів, та окремі художні твори [10, с. 25-27].

За першим статутом в 1868 р. товариство мало назву «Наукове товариство «Просвіта»». Пізніше, після виникнення Наукового товариства ім. Т. Шевченка, подальші зміни статуту (1870, 1876, 1891, 1913 рр.) були націлені на те, щоб надати товариству чисто освітній характер, з метою поширення освіти серед найширших кіл українського народу [6, арк. 3-4]. Уже в 1891 р. зустрічається назва «товариство «Просвіта», або коротко «Просвіта»», яка не змінювалася аж до 1942 р.

Найвищим контролним органом товариства був «Загальний збір» членів товариства, тобто з'їзд делегатів від філіалів читалень та колегій «мужів довір'я», який визначав основні напрямки діяльності товариства, зміни в статуті і т. п. Рішення загального з'їзду були обов'язкові для всіх органів товариства «Просвіта» та його членів. «Загальний збір» скликався згідно з статусом один раз в 3 роки, а в надзвичайних випадках – позачергово. З'їзд обирав членів нової головної управи і ревізійної комісії товариства, з повноваженнями на три роки [2, арк. 24-26]. «Мужі довір'я» призначалися головною управою, займалися збиранням пожертвувань та членських внесків матірньому товариству, там, де була припинена діяльність управ читалень. Філіали та читальні очолювали виробничі управи. Управи читалень підпорядковувалися територіальним філіалам [4, арк. 41-42].

Одними з головних засобів підвищення загальноосвітнього й культурного рівнів українського населення, ліквідації неписьменності, навчання дітей українською мовою стали просвітянські бібліотеки. Населення Волині впродовж сторіч було позбавлене можливості писати, читати рідною мовою та видавати українську книгу. Тому просвіт'яни спрямували зусилля на поширення української літератури з-поміж населення, особливо на селі, де в ній відчувалася найбільша потреба. При просвіт'янських організаціях відразу створювали читальні й бібліотеки, а в містах – ще й книгарні

З кожним роком «Просвіта» все ширше розгортала культурно-освітню діяльність серед українського народу, пробуджувала його національну свідомість, готувала добрий ґрунт для утворення різних громадських організацій і політичних партій. В умовах, коли нехтувалися життєві інтереси народу, утискувалася його інтелігенція, винищувалася його мова і культура, коли 75 % українського населення західного регіону України було неписьменним [19, с. 138], «Просвіта» зосередила головну увагу на культурно-освітній роботі серед селянства. По селах і містах почали виникати читальні «Просвіта» з бібліотеками, у містах – книжкові крамниці. Після прийняття нового Статуту (1891) в діяльності Товариства настає новий період – воно перетворюється в освітньо-економічне. Утворення читалень набуло небувалого розмаху. Так, якщо в 1891 р. їх було п'ять, у 1900 – 924, то в 1909 – 2185 [12, с. 213]. Завдяки зусиллям просвіт'янського активу сільські читальні стали справжніми вогнищами освіти і культури. Силами сільських аматорів тут влаштовувалися вистави, вечорниці, проводилися Шевченкові і Шашкевичеві вечори, організовувалися хори й оркестри [18, с. 138]. Нерідко сільські колективи виїздили зі своїми виставами в сусідні повіти і села, при читальнях діяли вечірні школи неписьменних, різні курси, «Просвіта» також дбала про розширення мережі навчальних закладів для селянських дітей. Отже, селянська молодь мала можливість здобувати освіту й національне виховання.

Важливим досягненням товариства «Просвіта» стало запровадження в шкільних підручниках живої народної мови (фонетичного правопису) і вилучення з них «язичія» (етимологічного правопису). Головний виділ і видавнича комісія товариства «Просвіта» налагодили видання популярних книг для народу, в першу чергу для селянства. Для малоосвічених селян видавалися невеликі за обсягом, цікаві за змістом книжки, що розсилалися безкоштовно всім членам товариства, а також продавалися за поміркованими цінами в книгарнях і крамницях. Виходили у світ підручники, співаники, молитовники, збірки колядок, популярно-наукові розвідки, твори видатних українських письменників. Тільки за період 1899 р. по 1909 р. видано книги, 71 назви на історичну, релігійну, економічну, рільничо-господарську та іншу тематику. Серед них – праці І. Франка «Панщина та її скасування», підготовлена ним збірка «Вибір декламацій для руських селян і міщан», О. Борковського «Богдан Хмельницький», О. Барвінського «Історія України-Руси», Г. Хоткевича «Сагайдачний», «Гетьман Мазепа», К. Левицького «Про нові спілки господарські», збірка «Тарасові поминки» та ін [18, с. 139].

Одним із головних завдань Товариства було подолання «повної неграмотності та надавання допомоги у подальшому розвитку освіченості всім тим, хто мав підстави, але з тих чи інших причин не міг ним скористатися». Із цією метою організовувалися заочні курси, від кожного освіченого просвітянина вимагалось навчати грамотності щонайменше двох осіб. Товариство пропагувало необхідність постійної самоосвіти громадян, створювало гуртки самосвітників. Просвітяни розуміли, що майбутнє народу полягало в ступені його свідомості й культурного розвитку [17, с.86]

Наприкінці XIX ст. товариство «Просвіта» почала відігравати справді провідну роль у громадському і культурному житті Західної України. Нараховуючи у своїх рядах чимало кількості членів, товариство змогло охопити своєю діяльністю міста і села Галичини, розгорнути справді масовий рух за українізацію краю [11]. Головна управа товариства у м. Львові розпоряджалася придбаними у 1894 р. комплексом будівель у центрі міста, а також підпорядкованими їй майновими об'єктами у місцевостях Грабівець, Миловання, Тискове, Тисьмениця, Товмач і Угерці Винявські, у яких організовувалися сільськогосподарські й професійно-технічні школи, освітні курси перепідготовки просвітянських кадрів.

Напередодні ювілеїв товариства з представників ряду західноукраїнських товариств і організацій обиралися спеціальні ювілейні комітети [8, с. 471], часто з секцією по підготовці освітнього конгресу і через те, іноді вони називалися ювілейно-конгресовими комітетами, які листувалися із установами, діячами зарубіжних країн про їх участь у відзначенні ювілеїв (40-річчя, 60-річчя, 70-річчя) товариства. Вони, як секретарі секцій, вели протоколи пленарних і секційних засідань, комплектували тексти рефератів, лекцій, резолюцій і т.д.[3, арк. 57].

Варто відзначити значення щорічних видань народних календарів «Просвіти», що стали настільними книгами багатьох українських родин. Зазвичай, календарі укладали наступні редактори: О. Борковський, О. Партицький, Ю. Романчук, В. Левицький (псевдонім Василь Лукич), І. Франко, Г. Хоткевич [18, с. 139]. В якійсь мірі на сільське населення було розраховане видання з 1904 р. серії «Руська письменність» (редактор Ю. Романчук), яка знайомила читачів з кращими творами української літератури.

Серед сільських мешканців здобули популярність просвітянські часописи «Письмо з «Просвіти», «Читальня». Після тривалої перерви на початку 1907 р. поновилосся видання «Письма з «Просвіти»», який трансформувався у науково-популярний журнал, що виходив двічі на місяць. Упродовж 1908–1909 рр. з «Письма з «Просвіти»» передруковано чимало статей у вигляді «Просвітних листків», які за зниженими цінами поширювалися серед селян [5, арк. 10]. Свою літературу і пресу «Просвіта» надсилала членам Товариства, читальням, бібліотекам бурс, різним організаціям і товариствам – «Січам», «Соколам» та ін. Місцеві філії видавали свої часописи. Так, у 1901 р. виходив освітньо-економічний місячник у Бібрці «Просвіта Бобрецька» [18, с. 139].

Щоб задовільнити книжкову спрагу на селі, просвітяни запроваджували різні форми бібліотечного обслуговування. Найбільш розвиненими і дієвими стали «мандрівні бібліотеки», фонди яких головним чином складалися із бібліотечної літератури повітових товариств «Просвіти» та спеціально закуплених для цієї справи книжок. Такі «мандрівні бібліотеки» кількістю 10 – 50 книг перевозилися від філії до філії, а іноді доходили і до сіл, де не було просвітянських осередків зовсім. У кожному населеному пункті вони перебували по кілька місяців [14, с. 63].

Загострення національних і соціальних суперечностей на західноукраїнських землях сприяло посиленню боротьби українців проти різного роду утисків. Український національно-політичний і культурно-освітній рух зустрів рішучу протидію польських шовіністичних сил. Загострення соціальних суперечностей, поширення ідей М. Драгоманова та західного наукового соціалізму, з одного боку, а з другого – нове піднесення національно-визвольної боротьби, призвели до виникнення в Галичині різних політичних партій [10, с.26].

Вслід за товариством «Просвіта» виникли й інші західноукраїнські товариства й організації, такі як: «Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка» в 1873 р., «Сокіл» в 1894 р., «Сільський господар» в 1910 р. і т. д. Товариство «Просвіта» першою в Галичині почала пропагувати основи гігієни, медичних знань серед селянства, розвінчувала знахарство та сприяла утворенню «Товариство гігієнічне», «Товариство українських лікарів», товариство «Відродження», яке перейняло естафету антиалкогольного руху. «Просвіта» сприяла також зародженню і розвитку жіночого товариства «Союз українок» та юнацького «Пласту» [9, с. 134].

Перша світова війна, та безпосередньо окупація Галичини російськими військами, стала важким випробуванням і для товариства «Просвіта». Вперше товариство було ліквідоване восени 1919 р., що

слугувало й скороченням кількості читалень з 2944 до 50, бібліотек – з 2664 до 10; членів товариства – із 197 тис. до 2,5 тис. Проте в 1920 р. товариство поступово відновило свою діяльність, поширивши її у 20-х рр. на Волинь, Підляшшя, Полісся, Холмщину, але вже на початку 30-х рр., внаслідок репресій, філії й читальні Просвіти залишилися лише на території колишньої Галичини. Восени 1939 р. товариство «Просвіта» припинило свою діяльність у зв'язку з встановленням радянської влади на західноукраїнських землях. Влітку 1941 р., під час тимчасової окупації Львова німецько-фашистськими загарбниками, окремі керівники товариства поновили діяльність «Просвіти» [12, с. 135].

«Просвіта» проводила активну роботу з популяризації творчості митців. На численних громадських масово-просвітницьких заходах просвітяни прагнули донести живе слово письменників до широкого кола читачів, пробудити в них національну свідомість та любов до рідного краю. Як приклад, із цією метою Кременецька філія товариства «Просвіта» заснувала літературно-громадський альманах «Віра», який майже зразу, у травні 1923 р., влада заборонила й конфіскувала [18, с. 57]. Саме задля популяризації поетичного слова, а не захисту корпоративних прав (як у Галичині) створювалися професійні літературно-мистецькі та культурологічні організації. Досить проявили себе масові культурно-освітні товариства.

Прикладом різнобічної літературно-публіцистичної діяльності стала творчість відомого в мистецьких колах громадсько-політичного діяча, активного члена Кременецької філії товариства «Просвіти», депутата польського сейму С. Жука. Через творчість С. Жука наскрізно проходить головна ідея – необхідність пробудження національної свідомості українців Волині [15, с. 136]. Вона пронизує такі основні публікації: «До характеристики громадсько-політичного відродження на Волині», «Політичні сили й громадські настрої на Волині», «З польського Сейму. Бюджетова дебата і польське ставлення до українського питання», «Курси по українознавству в м. Острозі (замітки й враження)» та ін. У них автор оцінює суспільну ситуацію на Волині та в Західній Україні, розкриває роль політичних партій у їхньому громадському житті. Зокрема, указано на утиски польської адміністрації стосовно українців, обстоюються ідеї радикалів та критикується КПЗУ за те, що вона приділяла більше уваги співпраці з польським пролетаріатом, аніж розв'язанню українського національного питання [7, с. 189].

У другій половині 30-х рр. ХХ ст. на сторінках просвітянської періодики афішувало ім'я письменника, журналіста А. Нивинського (1890–1945 рр.), відомого в літературі як Антін Чекмановський. Один із засновників Рівненської «Просвіти» (А. Нивинський) звертався до українства за допомогою публікацій у громадських періодичних виданнях регіону («Громада», «Українська громада»), співпрацював із книгарнею «Відбудова» (із квітня 1925 р. – «Наша культура») у Здолбунові, яку заснував колишній віцеміністр уряду УНР В. Чудновський. Щоб «запобігати колонізації українського населення і приготувати народ до самостійності», просвітяни за допомогою книгарні поширювали українські часописи, книги, розбудовували бібліотеки, читальні [13, с. 10]. Усе свідоме життя А. Нивинський присвятив боротьбі рідного народу за незалежність.

Висновки. Товариство «Просвіта» в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст., посідало чільне місце в культурно-освітньому житті люду західноукраїнських земель. Організація, чи не першою, сприяла консолідації української нації, поставила на порядок денний питання культурно-освітнього зростання населення та розвитку національної самосвідомості українців. Відтак, у період бездержавності, стало для населення Західної України своєрідним «вогником порятунку» у просторі всеохоплюючого тоталітаризму. Товариство «Просвіта» взяло на себе не лише консолідуючі функції, а й дозволило нації зберегти самобутність, розвивати освітні та культурні рівні, виступала дієвим засобом самоідентифікації.

Джерела та література:

1. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.348, оп. 1, спр. 1.
2. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.348, оп. 1, спр. 3.
3. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.348, оп. 1, спр. 42-61.
4. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.348, оп. 1, спр. 83.
5. Центральний Державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАУЛ). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 90-а. – Арк. 14
6. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.348, оп. 1, спр. 92. Арк. 1 – 4.
7. Інтелектуальна еліта Волині / автор і упорядник Г. В. Бондаренко. – Луцьк : Волин. старожитності, 2012. – 276 с.
8. Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919 - 1939). – Тернопіль: «Вол», 2005. – 946 с.
9. Ключук Ю. Польсько-українські відносини з питань реституції культурних цінностей (на прикладі архіву товариства «Просвіта») / Ю. Ключук // Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки - № 3(328). – Луцьк: Вежа, 2016. – С. 132 - 136.

10. Коновець О. Просвітницький рух в Україні XIX – першої третини XX ст. / О. Коновець – К.: Хрещатик, 1992. – С. 25 – 27.
11. Коновець О. Українські Просвіти в контексті національно-культурного руху XIX століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/SPRAVKI/PROSVITA.hm>. – Назва з екрану.
12. Нарис історії “Просвіти”. – Львів; Краків; Париж, 1993. – С. 213.
13. Поліщук Я. З років і віків Антона Нивинського / Я. Поліщук // Сім днів. – 1994. – 11–17 січ. – С. 10.
14. Савчук Б. Волинська «Просвіта». – Рівне, Видавнича фірма «Ліста», 1996. – 154 с.
15. Скакальська І. Громадсько-політична діяльність Семена Жука / І. Скакальська. – Кременець : Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Т. Шевченка, 2006. – 158 с.
16. Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918 – 1935 рр. Моногр. – Луцьк: Ред.-вид. від «Вежа» Волин. Нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 240 с.
17. Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності / Г. Чернихівський. – Кременець : Папірус, 1999. – 318 с.
18. Чуприна В. Біла Н. Культурно-освітня діяльність «Просвіти» та українських політичних партій в селах Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Чуприна, Н. Біла // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010.

УДК 94(438+477)(=161.2):930.253

Андрій Нінічук

Питання реституції в польсько-українських відносинах 90-х років XX століття (на прикладі архіву товариства «Просвіта»).

У статті аналізується становлення польсько-українських міждержавних взаємини у справах реституції культурних цінностей, досліджується формування їх законодавчо-правової бази. Вивчаються факти, пов'язані із реституцією в Україні архіву товариства «Просвіта» та роль польського президента Леха Валенси у цьому процесі.

Ключові слова: реституція, Україна, Республіка Польща, товариство «Просвіта», архів, міждержавні взаємини, договірна база.

Resume. Ninichuk A.V. The issue of restitution in Polish-Ukrainian relations of the 90s of the twentieth century (on the example of the archive of Prosvita Society).

The article analyzes the formation of Polish-Ukrainian inter-state relations in the restitution of cultural values, and investigates the formation of their legislative and legal framework. The facts related to the restitution in Ukraine of the archive of Prosvita and the role of Polish President Lech Walesa in this process are being studied.

Key words: restitution, Ukraine, Republic of Poland, Prosvita Society, archive, intergovernmental relations, contractual base.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сьогодні ні в кого не викликає сумнівів той факт, що культурні цінності є важливим елементом спілкування, взаєморозуміння та взаємозближення народів та держав. Культурні цінності виступають як головний критерій підтримки нерозривного духовного зв'язку поколінь, об'єднують їх в єдиний ланцюг історичного розвитку. Кожен об'єкт історико-культурного призначення, кожний витвір мистецтва, пам'ятник культури є однією з ланок такого нерозривного історичного цілого. Тому втрата культурних цінностей, їх відрив від народів та націй, які дали їм життя, мають негативні наслідки для їх повноцінного розвитку.

На шляху українсько-польського порозуміння, яке динамічно розвивається від самого початку проголошення незалежності України, ще існує чимало рифів, які ставлять складні завдання перед лідерами державних кораблів. До них належить і проблема повернення та реституції культурних цінностей у двосторонніх стосунках, яка перетворилася на випробування спадщиною. Серед позитивних прикладів українсько-польської співпраці у справі реституції культурних цінностей є передача у 1993 році польською стороною Україні архіву товариства «Просвіта».

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Проблеми реституції культурних цінностей у міждержавних відносинах вивчали В. Акуленко, С. Кот, Л. Стрільчук, В. Стрільчук, В. Лишко, В. Гайдукова, які у своїх наукових працях аналізують формування правової основи українсько-польських